

AYRIM JOY NOMLARINING MORFOLOGIK TARKIBINI O'RGATISH USULLARI

O.Y. Gadayev¹

1. O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Samarqand, O'zbekiston

Annotatsiya: Maqolada ayrim joy nomlarining morfologik tarkibini o'rgatish usullari haqida qisqacha ma'lumot berildi. Biz yashayotgan hozirgi makonda har narsaning nomi bor. Eng ulkan predmetlardan tortib ko'zga ko'rinmas zarrachalarning o'z nomi mavjud. Nomsiz bu dunyoda mavjud bo'lish mumkin emas. Nom, narsa va hodisalarni bir-biridan farqlash uchun zarurdir.

Kalit so'zlar: *toponim, toponimiya, morfologik tuzilish, nom, qo'shma so'z, urug', atama.*

Аннотаци: В статье дана краткая информация о методах обучения морфологическому строению некоторых топонимов. В нынешнем пространстве, в котором мы живем, у всего есть имя. От самых крупных объектов до невидимых частиц имеют свое имя. Невозможно существовать в этом мире без имени. Имя необходимо для различения вещей и событий.

Ключевые слова: *топоним, топонимия, морфологическая структура, название, сложное слово, род, термин.*

Abstract: The article gave brief information about the methods of teaching the morphological structure of some place names. In the current space we live in, everything has a name. From the largest objects to the invisible particles have their own names. It is impossible to exist in this world without a name. A name is necessary to distinguish *between things and events.*

Key words: *toponym, toponymy, morphological structure, name, compound word, genus, term.*

Gadayev Oybek
Yaxshiboyevich,
Boshlang'ich ta'lim
nazariyasi kafedrasida
katta o'qituvchisi,
O'zbekiston-
Finlandiya
pedagogika
instituti,
Samarqand,
O'zbekiston
oybekgadayev76@
mail.com

Mamlakatimizda "Bugungi globalashuv davrida har bir mustaqil davlat o'z milliy manfaatini ta'minlash, bu borada avvalo o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiy" [1] bo'lgan hozirgi bir sharoitda ishlab chiqilgan toponimik siyosat toponimika sohasini ilmiy-nazariy va amaliy yo'nalishlarda jiddiy rivojlantirishni ham talab etadi.

Joy nomlarining katta bir qismini etnotoponimlar tashkil etadi. Etnotoponim yasaliş negizi etnonimlar tashkil qilgan joy nomlaridir. Etnonim yunoncha etnos – "xalq" va "onim" – "nom" so'zlaridan tarkib topgan. Etnonimlar majmui etnonimiya, etnonimlarni o'rganadigan fan etnonimika deyiladi [2:75].

Etnik nomlar tildagi eng qadimiy so'zlar sanaladi. Etnonimlarning asosiy ko'pchiligi toponim yoki toponim tarkibida etnik element sifatida saqlanib qolgan. Taniqli toponimist olim S.Qorayev har qanday etnonimning ma'nosi borligini, ularning qadimiyligini, shu sababli ayrimlarining etimologiyasini aniqlash borasida bir qancha qiyinchiliklar mavjudligini ta'kidlaydi. Masalan, o'zbek, qirg'iz, qozoq kabi millat nomlari, qo'ng'iroq, mitan, qangli, qipchoq, uyshun, qorluq, xalaj kabi urug'-qabila nomlari haqida bir qancha fikrlar bildirilgan, lekin bu etnonimlarning etimologiyalari ilmiy asosda uzil-kesil hal qilingan emas [2:85].

Urug', qabila va xalq nomlari asosida paydo bo'lgan joy nomlari fanda etnotoponim deb yuritiladi. Ular o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bunday joy nomlarini o'rganish xalqimiz tarixini chuqur o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Etnonimlarning joy nomiga aylanishi ikki ko‘rinishga ega. Birinchidan, etnonim to‘g‘ridan to‘g‘ri joy nomi ma‘nosini ifodalaydi, ikkinchidan esa ayrim nomlar etnik element (etnonim)ning boshqa so‘zlar bilan qo‘shilishidan hosil bo‘lgan.

Joy nomlarining paydo bo‘lishi ma‘lum bir sabab va qonuniyatlar asosida ro‘y beradi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, hududdagi geografik obyektlarning nomlari biror sabab, yoki biror asosning natijasidir. Toponimlarning shakllanish yo‘li, paydo bo‘lish jarayoni muayyan lisoniy qonuniyatlarga amal qilingan holda hamda bevosita mahalliy aholi tili (shevasi)ning lisoniy imkoniyati va birliklari ishtirokida kechadi. Joy nomlarining yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan lisoniy omillar tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Joy nomlarini qo‘yidagicha tahlil qilishimiz mumkin:

1) faqat kishi ismidan iborat: A.Navoiy, A.Yassaviy, M.Ulug‘bek, Xo‘ja Ismoil, Bobur, Fitrat kabilar;

2) kishi ismi+ota, ona, bobo, bola so‘zi qolipli: Javshar ota, G‘oyib ota, Turkibola, kabilar;

3) kishi ismi + shayx qolipli: Tohirshayx kabi;

4) kishi ismi + obod qolipli: Dehqonobod, Yangiobod, Aliobod, Do‘stlarobod, Maniobod, Xalqobod, Xo‘jaobod kabilar;

5) kishi ismi + qo‘rg‘on qolipli: Ernazarqo‘rg‘on kabi;

6) sifat + ot qolipli: Oqtosh, Oqqo‘rg‘on, Yangi hayot, Ko‘ktepa kabilar;

7) son + ot qolipi : Qirqovul, Beshqo‘rg‘on, kabilar.

Antroponimlarga asoslangan joy nomlari juda ko‘plab uchratish va quyidagicha tahlil qilishimiz mumkin:

1) ot + ot qolipli; Zarbuloq, Yo‘ltepa, Buloqboshi, Turkmanovul, Tuyatosh, Mirzaovul, Lolahovuz, Kamarovul, Ernazarqo‘rg‘on, Sultonqozi, Oykul, Qozoqxo‘ja, Mullatoir kabi;

2) ot + sifat qolipli; Dehqonobod, Aliobod, Do‘stlarobod, Oytamg‘ali, Eshimoqsoq, Xalqobod kabilar;

3) sifat + ot qolipli: Oqchelak, Qorakamar, Ko‘tarakal, Damariq, Qoraqalpoq, Kattabog‘, Ko‘ktepa, Yangirovot, Oqtosh, Yug‘ontayoq, Qizilquloq, Ko‘rsafor, Mitnobod, Qizilolma, Chalaqarg‘a, Qo‘tirbuloq, Kattasaydov, Qoraqipchoq, Oqqo‘rg‘on, Qoraboyir kabilar;

4) sifat + sifat qolipli; Chinobod, Yangiobod kabilar;

5) son + ot qolipli; To‘rtko‘l, Qirqovul, Yettiurug‘, Beshkapa, Beshbek, Qirqsaydov kabilar;

Antroponim ishtirok etgan nomlar sirasida keyingi navbatda qabriston nomlari turadi. Aytish mumkinki, etnonimlar jo‘da ko‘p geografik obyekt nomlarining shakllanishi uchun asos bo‘lgan. Aslida O‘zbekiston toponimiyasida etnonimlar yuzlab toponimlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan[2:76-85].

Etnonimlar borasida keng qamrovli tadqiqot olib borgan X.Doniyorov o‘zbek millatining etnik tarkibini turk-o‘zbek, qipchoq-o‘zbek, o‘g‘uz-o‘zbeklari tashkil etganligini, bulardan turk-o‘zbeklar, asosan, qarluq, chigil, tuqsi, yag‘mo, yag‘bu, yoboqu, tangut, arg‘u kabi turkiy qabila-urug‘larning birlashishi natijasida tashkil topganligi, bular o‘zbek millatining eng qadimgi va eng birinchi komponenti bo‘lib hisoblanishini qayd etgan[3:8].

Manbalarda 92 o‘zbek urug‘i bor deb qayd etilgan. Bundan tashqari, har bir urug‘ o‘z navbatida yanada mayda guruhlariga bo‘linib ketadi. Etnograf K.Shoniyozovning ta‘kidlashicha, birgina qo‘ng‘irot urug‘i 200 dan ortiq kichik shox – to‘plarga ajralib ketadi. Shunday qilib, o‘zbek millati turli qabila va urug‘lardan

tarkib topgan.[2:76]

Ayrim urug'-aymoqlarning tarmoqlarini ham kuzatish mumkin. Qipchoqlarning Qorabo'z qipchoq, Parcha qipchoq, Qoraqalpoqlarning Mang'it, Qoraqalpoq qabila tarmoqlari yuqoridagi hududlarda ro'yxatga olingan. Payariq, tumani yaqinidagi tumanlarda ba'zi urug' - aymoqlarning turli tomonlarga tarqalish natijasida ular o'z nomlariga "parcha" so'zini qo'shib qo'yishgan. Bunday nomlar qabilalar yashayotgan qishloqlarning nomiga ham o'tgan: Parcha qipchoq, Parcha orlat va hokazo.

Toponimlar shakllanishi jarayonida ishtirok etuvchi leksik birliklarning orasida rang-tus, hajm-o'lehov, o'rin-joy, ko'lam-masofa ma'nolarini ifodalovchi elementlar son jihatdan ko'pchilikni tashkil etadi.

Hududlarda oq, qora, ko'k toposhakllar ishtirokidagi toponimlar ham uchraydi: Oqchelak, Qorakamar, Qoraboyir, Qoraqalpoq, Ko'ktepa, Oqtosh, Qizilquloq, Qizilolma, Oqqo'rg'on, Sariboy, kabi.

Bu toposhakllar toponimik tarkibda avvalgi element sifatida ishtirok etadi va ikkinchi so'zning aniqlovchisi bo'lib keladi. Aytish lozimki, bunday ko'rinishda ishtirok etish aniqlovchilik vazifasini bajarayotgan so'zning boshqa holat yoki qurshovdagi belgini anglatish xususiyatidan o'zgachadir. Chunonchi, oq, qora, ko'k kabi rang bildiruvchi birliklar toponimlar tarkibida rangni anglatish ma'nosi va vazifasidan chetlashadi. Oq bulut, oq ko'ylak, qora kostyum, qora chiziq kabilarda rang ifodalagan so'z aniqlovchi vazifasida qo'llangan bo'lsa, Qorakamar, Qoraboyir, Qoraqalpoq, Ko'ktepa, Oqtosh, Qizilquloq, Qizilolma kabilarda tarkibidagi birinchi elementlar katta, ulkan, keng kabi ma'nolarni o'zida mujassamlashtirgan. Respublikamiz toponimiyasida uchraydigan Oqsuv, Qorasuv toponimlari haqida taniqli toponimist E.M.Murzayevning bildirgan fikrlari[4:200-201] ham bu holatni tasdiqlaydi.

Yuqorida qayd etilgan toponimlar tarkibidagi oq toposhakli bugungi kunda rang-tus ifodalovchi so'z sanalmasligini ta'kidlagan edik. Oqrabot toponimiga izoh berar ekan, professor T.Nafasov Oqrabot degan qishloqlar respublikada anchaligi, rabotning arab istilosidan so'ng savdo yo'llarida qurilgan tevaragi devor bilan o'ralgan manzil, karvonsaroy, harbiy istehkom, shahardan tashqarida qurilgan saroy ekanligi hamda Oqrabot – katta rabot, ulkan istehkom[5:198-199] ekanligini qayd etgan.

Xuddi shunday Oqpo'lat toponimi tarkibidagi oq toposhakli ham rang-tus ifodalovchi birlik emas. Manbalarda turkiy urug' nomlari orasida po'latchi/po'ladchi nomi mavjudligi, barloslarda ham po'latbachcha degan urug' tarmog'i borligi, qoraqalpoqlarning kandakli urug'ining bir shoxobchasi toq po'lat deb atalishi, Qashqadaryo viloyatida Po'lati va Buxoro viloyatida Oqpo'lat nomli qishloqlar borligi va etnonimdan qishloq nomi kelib chiqqanligi keltirilgan[6:212].

Toponimlar tarkibidagi qora toposhakli bir qancha o'ziga xosliklarni namoyon etadi. Bu haqda so'z yuritir ekan, professor T.Nafasov ushbu so'zning turkiy va mo'g'ul tillarida qora/xara – balandlik..., tekislikdagi kichikbalandlik, do'ng joy, kichik tepa ma'nolarida qo'llanishini ta'kidlagan[5:379].

Tadqiqotchi A.Pardayev o'zining nomzodlik dissertasiyasida qora sifat leksemasi xususida so'z yuritib, manbalarda bu so'z "katta", "yirik", "muhtasham", "ulug'", "qudratli", "kuchli", "pokiza", "musaffo", "quruqlik", "yer", "zulmat ko'ki", "shimol" kabi ma'nolarda qo'llanishi borasida ma'lumotlar mavjudligini ko'rsatgan[7:8].

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, hududlardagi Qorakamar, Qoraboyir, Oqtosh, Qizilquloq, Qizilolma kabilarda rang ma'nosi emas, balki boshqa belgi-xususiyatlar ifodalangan.

Hududlarda o'rta, katta birliklari ishtirokidagi aholi punkti nomlariga uchraydi. Bir qator birliklarning tez-tez uchrashiga, hududdagi mavjud toponimlarga ushbu birliklarni qo'shib, yangi nom hosil qilinganiga guvoh bo'lish mumkin:

- o'rta: O'rtato'sin, O'rtabuz, O'rtasaydov;
- katta: Kattasaydov, Kattabog', Kattaturk kabi.

Bu turdagi nomlar toponimik hududning kengayishi, aholi sonining ortishi, aholi punktining yiriklashishi natijasida yuzaga kelgan. Aholi punktining yiriklashishi hududning o'rta, katta kabi nisbiybo'linishlariga sabab bo'lgan.

Yangidan paydo bo'lgan yoki mavjud obyektning yiriklashishin natijasida yuzaga kelgan obyektga nom berishda uning joylashgan o'rnini e'tiborga olish, obyektning geografik jihatdan joylashganligini mo'ljallash muhim sanaladi.

Geografik nomning paydo bo'lish davri ular tarkibida qo'llangan yangi so'zi yordamida aniqlanadi: *Yangiobod, Yangirovot, Yangihayot* kabi.

“O'zbek tilining izohli lug'ati”da yangi so'zining o'nta ma'nosi mavjudligi qayd etilgan. Toponimik obyekt nomi tarkibidagi yangi so'zi lug'atda ushbu so'zga berilgan ta'rifning birinchisiga to'g'ri keladi, ya'ni “ilgari bo'lmagan, yaqindagina paydo bo'lgan; yaqinda bunyod etilgan yoki qurilgan”[8:482]. Yangiturmush – yangidan boshlangan turmush, hayot; Yangikuch – yangidan boshlangan kuch, yoshlar; Yangiobod – yangi qurilgan yoki yaqinda obod qilingan; Yangihayot – turmush tarzining o'zgarishi, yangi hayotning boshlanishi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, ba'zida ushbu toponimlarning imlosi borasida har xilliklar yuzaga keladi. Yozma nutqda ularni chiziqcha bilan yokiajratib yozish holatlari uchraydi. Aslida ushbu toponimlar ot yasalishining [sifat+ot] qolipi hosilasi bo'lib, birinchi komponenti sifat, ikkinchi komponenti ot bo'lgan atoqli otlar qo'shib yoziladi.

Qo'shma geografik nomlarni yozishda ko'pincha xatoga yo'l qo'yiladi. Agar geografik xaritalarni ko'zdan kechirsangiz bunday nomlar bir joyda qo'shib yozilganini (Kattaqo'rg'on, Qorasuv), boshqa joyda ajratib yozilganini (Moyli suv) (O'zbekiston iqtisodiy xaritasida) ko'rasiz. Ba'zi nomlar defis bilan ajratib yoziladi (Volga-Don, Petropavlovsk-Kamchatsk).

O'zbekistondagi bunday geografik nomlarni yozishda quyidagi qoidaga amal qilinadi: agar murakkab (qo'shma) geografik nomlarning ikkinchi o'zagi (komponenti) atoqli ot bo'lsa, ularning har biri alohida – alohida va bosh harf bilan yoziladi. Masalan; Eski Toshkent, Yuqori Chirchiq, Quyi Chirchiq, O'rta Chirchiq, Yangi Urganch, Qo'hna Urganch va h.k. Agar murakkab geografik nomlarning ikkinchi komponenti turdosh ot bo'lsa, u holda qo'shib yoziladi; Kattaqo'rg'on, Yangiyo'l, Jumabozor, Bekobod. Murakkab geografik nomlarning har ikkala komponenti bosh kelishidagi atoqli otlardan iborat bo'lsa, u holda defis orqali bosh harf bilan yoziladi; Orexovo-Zuyevo, Volga-Don, Kualo-Lumpur, Buenos-Ayres va boshqalar.

Bundan shunday mulohaza kelib chiqadiki, rang-tus bildiruvchi so'zlar ishtirokida hosil bo'lgan toponimlar o'ziga xos bir guruhni tashkil qiladi. Bunda ularning belgi anglatish imkoniyati kengayadi va shartlilik mazmunini kasb etadi.

Shunday qilib, narsa-hodisaning belgi-aniqlovchisi bo'lgan so'z toponimik element tarkibida muhim komponent sifatida ishtirok etadi va alohida ottenka kasb

etadi. Bu esa toponimik maydonda til birliklari ma'nolarining yana ham kengayishiga sabab bo'ladi.

Hududlarda son, miqdor ma'nosini ifodalovchi so'zlar ishtirokida hosil bo'lgan toponimlar ham mavjud. Bular sirasida alohida toponimik birlik tarzida uchraydigan nomlar mavjud emas. Bu tizimda faqat raqam ko'rinishidagi nomlar uchramaydi. Raqamlardan ikki sonini ifodalashga xizmat qiladigan qo'sh so'zini kuzatish mumkin: Qo'shxodim, Qo'shrabot, Qo'shtol, Qo'shtut. Ikki so'ziga ma'nodosh sifatida qaraladigan qo'shelementi toponimik atamalar orasida yolg'iz qo'llanmaydi. Sababi qo'sh so'zi omonimiklik xususiyatiga ega bo'lib, u ikki soni bilan aloqador ma'nolarni hamda "safar, sayohat va sh.k.da vaqtincha qo'nish joyi; vaqtinchalik qarorgoh"[8:642] ma'nosiga ega. Qo'sh elementi toponim tarkibida joyning sonini emas, balki uning alohidaligini ajratib ko'rsatishga, ta'kidlashga, joyni boshqalardan farqlashga xizmat qiladi.

Tarkibida son ifodalovchi so'zlar ishtirok etgan toponimlarni tahliletish jarayonida shunga amin bo'lindiki, hududning relyefida alohida ko'zga tashlanadigan narsa, mo'ljal toponimning alohidaligini ta'minlaydi. Son bilan farqlangan relyef hududning atoqli otiga aylanadi.

Respublika toponimiyasida bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz soni ishtirok etgan toponimik nomlar ko'plab uchraydi [9]. Bu sonlar ariq, buloq, bek, gumbaz, ovul, xo'ja, kal, kapa, ko'l, machit (masjid), soy, tol, tom, tut, chashma, o'choq, quduq, qo'rg'on, qo'ton kabi otlar bilan qo'shib, toponim hosil qiladi. Payariq tumani toponimiyasida esa o'ziga xos bir holat kuzatildi: hududda faqat to'rt, besh, yetti, qirq soni ishtirokida To'rtko'l, Beshbek, Beshxo'ja, Beshkapa, Beshkal, Yettiurug', Qirqsaydov toponimlari mavjud.

Toponim tarkibida besh so'zining ishtiroki haqida T.Nafasov shunday fikr bildiradi: Beshariq – beshta ariq, Beshbek – beshta o'g'il tashkil etgan qishloq, Beshbola - besh bola tashkil qilgan qishloq, qo'ng'irotlarning oyinli bo'limiga xos urug' nomi[9:52-67]. Shuningdek, manbalardan turkmanjuz, qipchoq, qatag'on va saroy urug'larining tarmoqlaridan biri beshbola ekanligi ma'lum. Demak, toponimlar tarkibidagi besh doim ham sonni ifodalamasligi mumkin.

Umuman olganda, nafaqat Payariq tumani, balki respublikamizning boshqa hududlarida ham besh so'zi ishtirokida ko'plab geografik nomlar mavjud. Birgina Qashqadaryo hududida Beshariq, Beshbek, Beshbola, Beshbuloq, Beshgumbaz, Beshkent, Beshdarak, Beshkal, Beshkaltak kabi 25 ta nom borligi qayd etilgan[9:52-67].

S.Qorayev esa "chayla hamda urug' nomi (masalan, kanasaroy)" tarzida izoh bergan[2:193].

T.Nafasov "tarkibi besh+kapa. Kapa – vaqtinchalik turish, yashash uchun qilingan boshpana. Kech bahor, yoz va kuzda yashash uchun qilingan vaqtinchalik boshpanalar ko'p qilingan joyda bunyod etilgan qishloq"[5:59], deya sharh bergan.

Shunday qilib, sonlar ishtirok etgan toponimlar ikki va undan ortiq komponentdan iborat bo'lib, ular tarkibida obyektning mohiyatini anglatuvchi so'z, topoinikator yoki topomorfant ishtirok etadi.

Xulosa

Geografik nomlar tarkibida ishtirok etgan son, sifat turkumlariga mansub birliklar ba'zan miqdor va sifat ma'nosida, ba'zan boshqa ma'nolarda qo'llangan. Joy nomlarining paydo bo'lishida *oq*, *qora*, *katta*, *kichik*, *yuqori*, *o'rta*, *quyi*, *baland*, *chuqur* kabi aniqlovchi elementlar faol ishtirok etgan. Tuman hududida

tarixan turli xalq va elatlarga mansub aholi istiqomat qilganligi sababli etnonimlar asosida shakllangan toponimlar salmog'i miqdoran katta. Tuman geografik jihatdan Zarafshon daryosi oqimida joylashganligi sababli gidronimlar asosida shakllangan toponimlar joy nomlarining asosini tashkil etadi.

Tuman hududi bo'yicha to'plangan faktik materiallar undagi toponimlarning yuzaga kelishida antroponim, etnonim, belgi va miqdor bildiruvchi so'zlar, litonim va gidronimlar muhim asos bo'lganini namoyon etadi. Lekin bunda geografik nomlar tarkibida ishtirok etgan son, sifat turkumlariga mansub birliklar ba'zan miqdor va sifat ma'nosida, ba'zan boshqa ma'nolarda qo'llangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 21- oktyabrdagi PF-5850-sonli «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoni // www.lex.uz
2. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
3. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т.: Наврўз, 2017.
4. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М., 1974.
5. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи. – Т.: Муҳаррир, 2009.
6. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 7-жилд. – Т.: “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2004.
7. Пардаев А.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фанл. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2-том. – М.: Рус тили, 1981.
9. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати (Ўзбекистоннинг жанубий районлари) –Т.